

İdeolojilerin Toplumsal Kaynakları Bağlamında Sınıf, Kimlik ve Kurumsal Yapılar

Alper Kasımoğlu¹

Özet

Bu çalışma, siyasal ideolojilerin toplumsal kökenlerini sınıf konumları, kolektif kimlikler ve kurumsal düzenekler arasındaki etkileşim üzerinden tartışmayı amaçlar. Literatüre dayalı kavramsal bir sentezle liberalizm, sosyalizm ve milliyetçiliğin tarihsel ortaya çıkış koşulları karşılaştırmalı biçimde ele alınır. Sınıf ekseninde ideolojik repertuarların ekonomik çıkar çatışmalarını meşrulaştırma, uzlaştırma veya dönüştürme işlevleri; kimlik ekseninde “biz/öteki” kurguları ve aidiyet siyasetinin siyasal mobilizasyondaki rolü; kurumsal eksende ise devlet, hukuk, eğitim ve medya gibi alanların ideolojiyi üretme, dolaşıma sokma ve kuşaklararası aktarma mekanizmaları incelenir. Metin, ideolojileri yalnızca normatif öğretiler olarak değil, toplumsal deneyimleri anlamlandıran ve kolektif eylemi koordine eden pratik çerçeveler olarak ele alır; meşruiyet üretimi ile muhalefet/yeniden kurma dinamiklerini birlikte tartışır ve güncel kimlik siyaseti tartışmalarına da kısmen doğrudan bağlanır. Çalışma ampirik bir test sunmamakla birlikte, sınıf–kimlik–kurum etkileşimini izleyecek vaka çalışmalarına kavramsal dayanak sağlamayı hedefler. Türkiye’ye ilişkin kısa göndermeler, üç eksenin farklı dönemlerde farklı ağırlıklar kazanabileceğini göstermeye hizmet eder ve karşılaştırmalı araştırmalar için analitik bir gündem önerir.

Giriş

İdeoloji kavramı, düşünce tarihi boyunca farklı yaklaşımlarla tanımlanmış ve kapsamı tartışmalı kalmış bir kavramdır. İdeolojiler, toplumsal dünyayı anlamlandırmayı sağlayan tutarlı fikirler bütünü olmakla birlikte, doğru ya da yanlış olmaları bakımından mutlak değillerdir (Mannheim, 1979). Bu çalışmada ideoloji terimi, geniş anlamıyla siyasal ideolojileri ifade eder: Yani toplumda hangi değerlerin ve kurumların esas alınacağına dair, geniş

1 Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İİBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, alper.kasimoglu@yalova.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1753-8790

kitlelerce paylaşılan ve siyasal eyleme rehberlik eden düşünce sistemleri. Milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm gibi modern ideolojiler, farklı tarihsel koşullarda ortaya çıkmış olsalar da hepsi toplumların somut ihtiyaç ve deneyimlerine dayanır.

Bu çalışmada ideolojilerin toplumsal kaynakları üç temel eksen üzerinden ele alınmaktadır: sınıf, kimlik ve kurumsal yapılar. İdeolojilerin yalnızca soyut fikirler olmadığı; ortaya çıktıkları toplumların ekonomik çıkarları, kültürel kimlikleri ve kurumsal düzenleriyle yakından ilişkili olduğu gösterilmektedir. Sınıfsal bağlam, ideolojilerin hangi toplumsal sınıfların çıkarlarına hizmet ettiğini veya hangi sınıfların tecrübelerinden doğduğunu anlamaya imkân sağlar. Kimlik boyutu, ulus, din veya etnisite gibi aidiyet duygularının ideolojik söylemlerde nasıl merkezi bir yer tutabildiğini ortaya koyar. Kurumsal yapılar eksenini ise devlet, hukuk, eğitim gibi kurumların ideolojileri nasıl biçimlendirdiğini ve ideolojilerin de bu kurumları nasıl etkilediğini gözler önüne serer. Bu üç boyut, metin boyunca hem kavramsal düzeyde tartışılmakta hem de tarihsel örneklerle somutlaştırılmaktadır. Böylece milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm başta olmak üzere belli başlı siyasal ideolojilerin toplumdan kopuk değil; tersine, toplumsal koşulların bir ürünü ve yansıması olduğu, Türkiye’den ve dünyadan örneklerle ortaya konulmaktadır.

Sınıf ve İdeoloji

Toplumların sınıfsal yapısı, ideolojilerin oluşumunda en temel kaynaklardan biri olarak kabul edilir. *Sınıf*, genel anlamıyla benzer ekonomik konuma, üretim ilişkilerine ve çıkarlarına sahip insanların oluşturduğu toplumsal kategoridir. Tarihsel olarak bakıldığında, her büyük ideoloji bir bakıma belirli bir sınıfın dünya görüşünü yansıtmıştır. Klasik Marksist kurama göre, egemen ideolojiler her zaman egemen sınıfın çıkarlarına uygun düşer. Karl Marx ve Friedrich Engels, ideolojiyi üretim araçlarını elinde tutan egemen sınıfın kendi çıkarlarını toplumun geneli için doğal ve kaçınılmaz gerçeklik gibi sunmak amacıyla yaydığı “*yanlış bilinç*” olarak tanımlamışlardır. Bu yaklaşıma göre, örneğin feodal toplumda soyluların ve kilisenin çıkarlarına hizmet eden dinî-dogmatik ideoloji yaygınken; kapitalist toplumda burjuvazinin dünya görüşü, yani özel mülkiyet ve piyasa ilişkilerini meşrulaştıran ideoloji egemen olur (Marx & Engels, 2023). Nitekim Marx’ın altyapı-üstyapı modelinde, ekonomik altyapıyı oluşturan üretim biçimi değiştiğinde onun üstyapısı olan hukuk, siyaset ve ideoloji de değişir. Feodalizm çözüldükçe aristokrasi ve din merkezli düşünceler gerilemiş; sanayi kapitalizminin yükselişiyle burjuva değerleri olan liberalizm ve ulusçuluk öne çıkmıştır.

Liberalizm, tarihsel olarak yükselen burjuva sınıfının ideolojisi olarak doğmuştur. 17. ve 18. yüzyılda İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri sırasında burjuvazi, mutlak monarşi ve soylu ayrıcalıklarına karşı anayasal hükümet ve doğal haklar ilkelerini savunarak büyük siyasi zaferler kazandı. Liberal düşünce, feodal ayrıcalıkların kaldırılması ve hukukun üstünlüğü temelinde özgürlükçü bir düzen kurulmasını hedefliyordu. Bu bakımdan liberalizm, bir devrimci ideoloji olarak ortaya çıktı ve yeni kurulan kapitalist düzenin meşrulaştırıcı fikir sistemi haline geldi (Rooksby, 2011). 19. yüzyıla gelindiğinde klasik liberalizm, gücünü pekiştirmiş olan özgüvenli burjuvazinin ideolojisi olarak serbest piyasa kapitalizminin erdemlerini yüceltmekteydi. Liberal ideoloji, bireysel özgürlük, hukukun üstünlüğü ve anayasal demokrasi gibi kavramları öne çıkararak özellikle orta sınıfların ve kentli mülk sahibi kesimlerin desteğini aldı. Bununla birlikte liberalizmin evrimi sadece zenginlerin çıkarlarıyla sınırlı kalmamıştır. Liberal ilkelerin evrensel ve eşitlikçi söylemi, başlangıçta dışlanan işçi sınıfı, kadınlar ve azınlıklar tarafından da kendi hak mücadelelerinde kullanılmıştır. Örneğin 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında işçi hareketleri ve toplumsal reformistler, liberalizmin “özgürlük ve eşit haklar” söylemine dayanarak sosyal liberalizm akımını geliştirdiler. Sosyal liberalizm, klasik liberalizmin bireyci özgürlük vurgusuna ek olarak devletin eşitlik ve refahı sağlama rolünü savunuyordu. Özellikle 1929 Büyük Buhranı sonrasında Keynesçi ekonomik politikalarla desteklenen refah devleti uygulamalarının yayılması, liberal ideolojinin işçi sınıfı taleplerini de kısmen içselleştirdiği bir sosyal demokrat uzlaşma zemini yarattı (Rooksby, 2011). Bu gelişmeler gösteriyor ki liberalizm, ortaya çıktığı andan itibaren burjuvazinin ideolojisi olsa da zamanla alt sınıfların baskılarıyla dönüşüme uğramış ve farklı sınıfsal çıkarları uzlaştırmaya çalışan esnek bir ideoloji haline gelmiştir.

Sosyalizm ise doğrudan doğruya işçi sınıfının deneyimlerinden ve kapitalizmin yarattığı eşitsizliklere tepki olarak filizlenen bir ideolojidir. 19. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi’nin sert çalışma koşulları, düşük ücretler ve büyük yoksulluk üretmesi sonucunda sosyalist fikirler Avrupa’da yayılmaya başladı. Sosyalizm, liberal piyasa düzenine bir eleştiri olarak ortaya çıktı ve yoksullukla özdeşleşen işçi sınıfının mağduriyetlerini merkezine alarak derin bir teorik sistem inşa etti. Marx ve Engels’in bilimsel sosyalizmi, kapitalist toplumda temel çelişkinin burjuvazi ile proleterya arasındaki sınıf mücadelesi olduğunu vurgulayarak işçi sınıfını tarihin öznesi ilan etti. Bu bağlamda Marksist ideoloji, sanayi işçilerinin kolektif çıkarlarını yansıtan, özel mülkiyetin kaldırılması ve sınıfsız bir toplum kurulması hedefini taşıyan bir dünya görüşüdür. 19. yüzyılın ortalarından sonlarına dek sosyalizm teorik ve örgütsel açıdan olgunlaştı; işçi sınıfı hareketleri siyasal alanda

güç kazandı. Ancak işçi sınıfının koşullarında zamanla meydana gelen iyileşmeler (sendikalaşma, oy hakkı, ücret artışları) bazı ülkelerde sosyalist ideolojinin devrimci ivmesini zayıflattı ve revizyonist akımlar ortaya çıktı. Eduard Bernstein gibi düşünürler, proletaryanın demokratik yollarla da iktidara gelebileceğini savunarak sosyalizmi evrimci ve reformist bir çizgiye çektiler (Bernstein, 1899/1993). Bunun sonucunda sosyal demokrat hareketler, kapitalizmi tamamen reddetmek yerine onu kamusal politikalarla insanileştirmeyi hedefleyen bir senteze yöneldiler (Fraser, 1995). Öte yandan özellikle Rusya’da Lenin’in teorik çerçevesini çizdiği devrimci sosyalizm anlayışı, tek parti yönetimi ve planlı ekonomi gibi yeni kurumsal yapılar oluşturarak sosyalist ideolojiyi devlet eliyle uygulamaya koyma iddiasını taşıyordu (Lenin, 1917/2009). Bu farklı tarihsel yollar, sosyalist ideolojinin işçi sınıfı temelinde doğup gelişmesine rağmen somut şartlara göre değişebildiğini ve farklı sınıfsal bileşimlerle ittifaklar kurabildiğini göstermektedir. Yine de özünde sosyalizm, toplumsal eşitsizlikleri sınıf ekseninde ele alan; işçilerin ve ezilen sınıfların çıkarlarını savunan bir ideoloji olarak kalmıştır.

Milliyetçilik ideolojisine sınıfsal açıdan baktığımızda ise tek bir toplumsal sınıfa indirgenemeyen, daha karmaşık bir tablo görülür. Milliyetçilik, belirli bir ulusa aidiyet bilincini ve o ulusun çıkarlarını her şeyin önüne koymayı vurgulayan bir ideoloji olduğundan, farklı sınıflar arası bir çekim gücüne sahip olabilir. Tarihsel olarak ilk modern milliyetçi hareketlerin çoğu, yükselen burjuvazinin ve okuryazar orta sınıf aydınların öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Örneğin 19. yüzyılda İtalya ve Almanya’nın birleşme mücadelelerinde yahut Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan Yunan ve Sırp milliyetçi isyanlarında şehirli mülk sahibi kesimler ile entelektüellerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Marx, milliyetçiliğin doğuşunu burjuva çağının bir ürünü olarak görmüş ve ulus-devletlerin yükselişinde burjuvazinin oynadığı öncü role dikkat çekmiştir (Kostantaras, 2018). Gerçekten de erken dönem liberal milliyetçiler, ulusal pazarların entegrasyonu ve ekonomik kalkınma için ulus-devlet kurmanın gerekliliğine inanıyorlardı (Gellner, 2018; Hobsbawm, 2014). Öte yandan milliyetçilik, söylemi itibarıyla bütün ulusun birliği iddiasında bulunduğundan yalnız burjuvaziye değil, köylülüğü ve işçi sınıflarını da mobilize edebilmiştir. “Ulusal çıkar” kavramı, toplum içindeki farklı sınıflar arasındaki çıkar çelişkilerini üstü kapalı biçimde ikinci plana atarak hepsini “millet” ortak paydasında birleştirmeye çalışır. Marxist kuramcılar bu durumu eleştirel biçimde analiz etmiş ve milliyetçiliği, işçi sınıfının devrimci bilincini zayıflatan bir tür “yanlış bilinç” olarak değerlendirmişlerdir; Marx ve Engels’in işçi sınıfının çıkarlarının ulusal sınırlarla tanımlanamayacağına vurgu yapması bu perspektifin temel dayanaklarından biridir (Marx &

Engels, 2018). Bununla birlikte, pratikte sosyalist hareketlerin bir kısmı ulusal kimliği tamamen göz ardı edememiş; özellikle emperyalizm çağında sömürgecilikle mücadele eden pek çok sosyalist lider (Lenin, Ho Chi Minh vb.) anti-emperyalist milliyetçilik söylemini benimsemiştir. Lenin, ulusların kendi kaderini tayin hakkını sosyalist programın bir parçası haline getirerek ezilen ulusların milliyetçiliğine stratejik bir önem atfetmiştir (Lenin, 2010). Bu durum, milliyetçiliğin farklı sınıfsal içeriklerle birleşebilen esnek bir ideoloji olduğuna işaret eder. Nitekim milliyetçi ideoloji, tarihsel bağlama göre bazen liberal-burjuva demokratik bir söylemle, bazen de toplumsal gerilimi azaltmak için “millî birlik” çağrısıyla muhafazakâr veya popülist tonlarda karşımıza çıkabilir. Örneğin 20. yüzyılın başlarında İttihat ve Terakki kadroları, Osmanlı’da Türk milliyetçiliğini modernleşmeci ve merkezîyetçi bir proje olarak (burjuva reformlarını hedefleyerek) savunurken (Bora, 2017), 1930’larda bazı Avrupa ülkelerinde faşist ideolojiler milliyetçiliği antikapitalist bir retorikten seçici biçimde yararlanarak işçi ve orta sınıfları da seferber edecek şekilde kullanmıştır (Paxton, 2014; Nolte, 1980). Sonuç olarak sınıf boyutuyla değerlendirildiğinde milliyetçilik, tek bir sınıfın değil, bütün bir ulusun ideolojisi olma iddiasıyla ortaya çıktığı için farklı sınıflar kendi çıkarlarına uygun biçimde milliyetçi söylemi yorumlayabilmişlerdir. Bu esneklik, milliyetçiliğin kitlesel başarısının da bir parçasıdır: Bir fabrikadaki işçi de bir şirketteki patron da “milletin bekâsı” ideali etrafında duygusal bir ortak payda bulabilir. Ancak perde arkasında millî birlik söylemi, çoğu zaman sınıfsal eşitsizliklerin üstünü örten bir fonksiyon da görür. Bu nedenle ideolojilerin sınıfsal kaynaklarını incelerken milliyetçilik örneği bize, ideolojilerin sadece belli bir sınıfın değil, bazen sınıflar arası ittifakların ürünü olabileceğini gösterir.

Yukarıdaki analiz, ideolojilerin sınıf temellerini ortaya koymaktadır. Özetle söylemek gerekirse: liberalizm burjuvazinin tarih sahnesine çıkışıyla doğmuş ve bireyci-özgürlükçü değerlerle piyasa düzenini haklılaştırmıştır. Sosyalizm ise sanayi proletaryasının deneyimlerinden beslenerek kapitalist sınıf egemenliğine itiraz etmiş ve sınıfsız bir toplum ütopyası önermiştir. Milliyetçilik de esasen modern sınıf toplumunun bir ürünü olup, burjuva devrimleriyle ivme kazansa da tüm sınıflara seslenebilen bir kimlik ideolojisine dönüşmüştür. Tüm bu ideolojiler, farklı sınıfların dünya görüşlerini yansıtırken aynı zamanda sınıflar arası mücadele veya uzlaşma arayışlarının fikir düzlemindeki ifadesidir. Bir başka deyişle toplumsal sınıflar ideolojilerin kaynağı olduğu gibi, ideolojiler de sınıfların kendi çıkarlarını savunmak veya gizlemek için kullandıkları araçlardır. Nitekim egemen sınıflar ideoloji yoluyla kendi hâkimiyetlerini meşrulaştırmaya çalışırken, alt sınıflar da egemen ideolojiye karşı kendi alternatif ideallerini (ütöpik veya devrimci

fikirlerini) geliştirirler. Bu dinamik, tarihin pek çok döneminde toplumsal çatışmaların fikir alanındaki yansıması olagelmıştır.

Kimlik ve İdeoloji

Toplumsal aidiyet duyguları ve kültürel kimlikler, ideolojilerin biçimlenmesinde bir diğer asli kaynak olarak karşımıza çıkar. Kimlik, bireylerin “biz” duygusunu tanımlayan ve ötekilerden ayrılmasını sağlayan aidiyet özelliklerinin bütünü olarak anlaşılabilir (Karaduman, 2010; Hall, 1998). Etnik köken, dil, din, mezhep, milliyet, hatta cinsiyet gibi kategoriler kimlik unsurlarını oluşturur ve insanlar, içinde bulundukları toplumsal bağlama göre birden fazla kimliğe aynı anda sahip olabilirler. Modern siyasal ideolojiler, özellikle ulus kimliği etrafında şekillenen milliyetçilik örneğinde görüldüğü üzere, kimlik olgusunu merkeze alabilir (Anderson, 2020; Smith, 2009). Ancak kimlik boyutu sadece milliyetçilikle sınırlı değildir: Dinî ideolojiler, mezhepçi veya ümmetçi ideolojiler, etnik ideolojiler (örneğin Pan-Türkizm, Pan-Arabizm gibi) ve 20. yüzyıl sonlarında öne çıkan kimlik politikaları (feminizm, siyah milliyetçiliği hareketleri vb.) hep belirli bir kimlik kategorisinin siyasallaşmasıyla ilgilidir (Castells, 2006; Karaduman, 2010; Heyes, 2021). Bu bölümde, milliyetçilik başta olmak üzere kimlik eksenli ideolojilerin toplumsal kaynaklarını ve tarihsel gelişimini ele alınacaktır.

Milliyetçilik, modern çağın en etkili kimlik temelli ideolojilerinden biridir. En genel tanımıyla milliyetçilik, siyasal örgütlenmenin temel meşruiyet kaynağı olarak millet kavramını merkeze alır. Bu tanım, iki önemli varsayımı içerir: (1) İnsanlık doğal olarak birbirinden ayrı milletlere bölünmüştür; (2) Her millet, siyasi egemenliğin yegâne meşru sahibi olmalıdır (Kedourie, 1993). Bu anlayışın kurumsal ifadesi, ulus-devlet formudur. Tarihsel olarak millet fikri çok eski toplumlarda mevcut olmakla birlikte, milliyetçilik ideolojisinin sahneye çıkışı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başına tarihlenir ve ulus-devletlerin doğuşuyla eşzamanlı gerçekleşir (Hobsbawm, 2014; Gellner, 2018). Örneğin Amerikan ve Fransız devrimleri, monarşik düzene karşı “halk egemenliği” ilkesini getirerek milliyetçiliğin erken örneklerini sunmuştur (Hobsbawm, 2014). 19. yüzyılda Avrupa’nın büyük kısmında ve Osmanlı İmparatorluğu gibi imparatorluklarda uluslaşma fikirleri hızla yayılmış; ortak dil ve ortak kültür vurgusu üzerinden kitlelerin siyasal mobilizasyonu sağlanmıştır. Anthony D. Smith gibi milliyetçilik kuramcıları, milliyetçiliğin başarısının büyük ölçüde millet olgusunu doğal ve kadim bir gerçeklik gibi kabul ettirmesinde yattığını belirtir (Smith, 2009). Gerçekten de milliyetçi ideoloji, inşa ettiği millî kimliği sanki ezelden beri var olan, doğal bir kimlik gibi sunarak toplumsal hayal gücünü derinden etkiler (Anderson, 2020). Bu sayede insanlar, başka türlü belki ortak paydaları sınırlı olacak geniş insan

topluluklarını “hayali bir cemaat” olarak kurgulayabilir ve uğruna fedakârlık yapabilecekleri ulusal bir kimlik geliştirebilirler.

Kimlik boyutunun ideolojilerdeki rolünü en açık biçimde gösteren temel mekanizma “biz” ve “öteki” ayrımıdır. Milliyetçilik, milleti yücelterek “biz” duygusunu pekiştirirken, aynı zamanda millî kimliğe uymayanları (yabancıları veya iç düşman sayılan grupları) ötekileştirme potansiyeline sahiptir (Hall, 1998; Karaduman, 2010). Bu nedenle milliyetçi ideolojiler kimi zaman hoşgörüsüz ve dışlayıcı bir dil kurabilir; aşırı biçimleri yabancı düşmanlığını veya etnik ayrımcılığı normalleştirebilir (örneğin 20. yüzyılda faşist milliyetçilikler) (Paxton, 2014; Nolte, 1980). Bununla birlikte, milliyetçiliğin her zaman saldırgan bir biçim alması gerekmez; anti-sömürgeci milliyetçilikler, ezilen halkların özgürlük mücadelesinin ideolojisi olarak daha ziyade emperyalizme karşı bir savunma refleksi şeklinde doğmuştur (Chatterjee, 1996; Fanon, 2024). Örneğin Hint milliyetçiliği, Cezayir milliyetçiliği veya Türk milliyetçiliğinin Kurtuluş Savaşı dönemi söylemi, öncelikle yabancı egemenliğine son verme ve ulusal bağımsızlık sağlama amacını taşımaktaydı. Bu durumda milliyetçilik, etrafında şekillendiği kimliği (millet olgusunu) kurtuluş ve ilerleme için toplumsal dayanışmayı örgütleyen bir bağlayıcı unsur olarak kullanmıştır.

Özellikle sömürgecilik sonrası dönemde yeni ulus-devletlerin inşasında milliyetçilik ideolojisi kurucu bir rol oynamış; bu bağlamda etnik ve dinsel farklılıkları olan toplumlarda “ulus inşa etme” projeleri devlet politikası haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında uygulanan kültür politikaları buna iyi bir örnektir: Osmanlı’nın çok etnikli ve çok dinli mirasının ardından Türk kimliğine dayalı seküler bir ulusal kimlik yaratılmaya çalışılmış; bu amaçla Latin alfabesine geçiş, tek dilin teşviki, hilafetin kaldırılması ve laiklik ilkesinin benimsenmesi gibi devrimci adımlar atılmıştır (Zürcher, 2018). Bu tür kimlik dönüşümleri kaçınılmaz olarak ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Türkiye’de 1928’deki Harf İnkılabı ve hilafetin kaldırılmasıyla ivme kazanan laikleşme adımları, bir yandan modernleşmeci ulusal kimliği pekiştirirken diğer yandan geleneksel/İslami kesimlerde tepki ve muhalif ideolojik akımları tetiklemiştir. Bu örnek, kimlik eksenli değişimlerin ideolojik saflaşmaları nasıl derinleştirebileceğine işaret etmektedir.

Kimlik olgusunun ideolojilere yansımalarının bir diğer boyutu da dinî ve mezhebî ideolojilerdir. Özellikle modern öncesi toplumlarda din, toplumsal kimliğin en belirleyici unsurlarından biri durumundaydı ve siyasal düzenin meşruiyeti büyük ölçüde dinsel ideolojiyle sağlanıyordu. Feodal çağda kralların “ilahi hak” iddiaları, halkın dine dayalı itaat duygusu

gibi örnekler, dinî kimliğin ideolojik işleve bürünmesine hizmet etmiştir. Modern laik ideolojiler karşısında dinî kimlik temelli ideolojiler gerilemiş görünse de günümüzde İslamcılık gibi hareketler dinî kimliği merkeze alan ideolojilere örnek teşkil etmektedir (Roy, 2020). İslamcılık, ümmet kavramını vurgulayarak ulusal kimlik yerine evrensel din kardeşliği kimliğini yücelten bir ideolojik yaklaşımdır. Keza Hıristiyan demokrasi gibi akımlar da Avrupa’da dinî-kültürel kimliği muhafazakâr demokrat ilkelerle harmanlayan ideolojilerdir (Kalyvas & van Kersbergen 2010). Bu tür ideolojiler de kimlik kaynaklıdır ve özellikle seküler-ulusal ideolojilere tepki olarak güç kazanırlar. Örneğin Türkiye’de 1960’lardan itibaren Kemalist ulusal kimliğe karşı Anadolu’nun muhafazakâr-dindar değerlerini savunan Türk-İslam sentezi ideolojisi güçlenmiştir (Bora, 2017). Bu ideoloji, Türkiye’deki toplumsal buhranın sebebi olarak gördüğü Batı kaynaklı sekülerleşmeye karşı çözümü, İslami kimliği Türklükle birleştirerek yeni bir sentez kimlik yaratmakta aramıştır. Bu durum, kimlik temelli ideolojik mücadelelerin sadece etnik ekseninde değil dinî-kültürel ekseninde de yaşanabileceğini göstermektedir.

Kimlik boyutunda ayrıca etnik ve ırksal ideolojiler de önem taşır. Etnisite, bir grubu ortak soy, dil ve kültüre dayalı olarak tanımlayan kimlik aidiyetidir (Smith, 2009). Bazı ideolojiler etnik kimliği siyasetlerinin merkezine koyar: Örneğin Pan-Arabizm, Arap etnik kimliğinin birliği idealiyle ortaya çıkan bir ideoloji olup farklı sınıflardan Arapları ortak bir ulus potası altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Benzer şekilde Kürt milliyetçiliği veya Bask milliyetçiliği gibi ideolojiler de belirli etnik grupların kendi kaderini tayin hakkını savunur. Irk temelli ideolojiler ise (örneğin Nazizm’de Aryan ırkının üstünlüğü iddiası) modern çağda en tehlikeli sonuçlara yol açmışlardır. Bu ideolojiler, kimlik unsurunu aşırı biçimde mutlaklaştırarak ötekileştirici ve yok edici politikaları haklı gösterebilmiştir. Dolayısıyla kimlik temelli ideolojiler, potansiyel olarak toplumu birleştirici olabildikleri gibi son derece yıkıcı etkilere de sahip olabilirler.

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan kimlik siyaseti (identity politics) olgusu da ideolojilerin kimlik boyutuna vurgu yapar (Castells, 2006; Heyes, 2021). Özellikle 1960’lar sonrasında yeni toplumsal hareketler, sınıf temelli söylemlerin yanında farklı kimlik taleplerini dile getirmeye başlamıştır. Afro-Amerikalıların sivil haklar mücadelesi, feminist hareket, LGBTİ+ hakları hareketi, yerli halkların hak arayışları gibi akımlar –her biri kendi kimlik grubunun maruz kaldığı özgül baskılara dikkat çekerek– ideolojik platformlarda seslerini duyurmuştur. Bu durum sol siyasette de bir dönüşüm yaratmıştır. Kakışım’ın (2016) incelemesinde ortaya koyduğu gibi, sosyalist paradigma içinde bile “sınıf siyasetinden kimlik siyasetine” doğru bir evrilme meydana gelmiştir. Örneğin bir dönem sadece işçi sınıfı merkezli söylemle

hareket eden sol partiler, 1980'lerden itibaren etnik kimlik (Kürt sorunu), inanç kimliği (Alevilerin talepleri) veya cinsiyet kimliği (kadın özgürleşimi) gibi konulara eğilmek zorunda kalmışlardır. Kimlik siyasetinin yükselişi, bir yandan toplumsal grupların kendi seslerini duyurmasını sağlarken öte yandan bazı eleştirmenlerce solun parçalanmasına, evrenselci taleplerin zayıflamasına yol açmakla itham edilmiştir. Örneğin sınıf vurgusunun geri plana itilmesinin işçi sınıfı mücadelesini böldüğü ve neoliberal düzeni güçlendirdiği iddiaları tartışılmıştır (Fraser, 1995). Bu tartışmalar, ideolojilerin kimlik boyutunun ne denli hassas ve önemli olduğunu gösterir. Kimlik temelli taleplerin meşruluğu teslim edilirken, kimlik siyaseti ile sınıf siyasetini dengeleme arayışı da günümüz siyasal teorisinin gündemindedir.

Kimlik boyutu, ideolojilerin toplumsal kaynaklarını anlamada vazgeçilmezdir. Milliyetçilik gibi ideolojiler doğrudan ulusal kimlik ekseninde yükselirken; sosyalizmde başlangıçta sınıf temelli olan kimlik, zamanla ulusal veya kültürel kimlik unsurlarını da içerecek biçimde çeşitlenebilmiştir (Smith, 2009). Liberalizm ise teoride bireysel kimliği esas alıp grup kimliklerine mesafeli dursa da pratikte milli kimliği ve vatandaşlık kimliğini çerçeveleyen bir anayasal vatanseverlik ve çoğulcu yurttaşlık anlayışını teşvik etmektedir (Müller, 2012; Kymlicka, 2015). İdeolojiler, kitlelere yalnızca maddi çıkar vaatleri sunmaz; aynı zamanda ait olma ve kendini tanımlama ihtiyacına da cevap verirler. İnsanlar ideolojiler aracılığıyla “Biz kimiz, nereden geliyoruz, nereye gidiyoruz?” sorularına yanıt arar; bir ideolojinin başarısı da büyük ölçüde hitap ettiği kitlenin kimlik duygularına dokunabilme kapasitesine bağlıdır. Bu nedenle sosyalizm, enternasyonalist söylemine rağmen pek çok ülkede işçilerin ulusal duygularını da hesaba katan “yurtsever sol” biçimlere bürünmüş; Türkiye örneğinde Milli Demokratik Devrim tezleri gibi yorumlarla somutlaşmıştır (Bora, 2017). Liberalizm de farklı kimlik gruplarının bir arada yaşayabileceği anayasal vatandaşlık çerçevesi sunarak kimlik çeşitliliğini yönetmeye çalışır. Bu çerçevede ideolojilerin toplumsal işlevleri arasında kimlik inşa etme ve kolektif aidiyet duygusu sağlama fonksiyonu merkezi bir yer tutar. Smith’in (2009) vurguladığı üzere sınıf, toplumun yalnızca belirli kesimlerini tanımlar ve tüm toplumu bir arada tutabilecek kapsayıcı bir kimlik sunamaz; buna karşılık millet gibi kapsamlı bir kimlik, farklı sınıf ve menfaat gruplarını ortak bir aidiyet etrafında birbirine bağlayabilir. Bu nedenle bazı yazarlar milliyetçiliği “modern çağın dini” olarak nitelendirmiştir; zira milliyetçi ideoloji, insanların maneviyatına ve kolektif bilinçaltına seslenerek onları daha büyük bir topluluğun parçası kılar (Brubaker, 2012; Hayes, 2016).

Kurumsal Yapılar ve İdeoloji

İdeolojilerin toplumsal kaynaklarını incelerken, kurumsal yapılar ile ideoloji arasındaki etkileşime ayrıca odaklanmak gerekir. Toplumlar; devlet aygıtı, hukuk sistemi, eğitim sistemi, ekonomik düzen (piyasa ya da planlama), aile yapısı, dinî kurumlar gibi siyasal ve ekonomik kurumlar üzerinden örgütlenir. Bu kurumlar, bireylerin davranışlarını yönlendiren kurallar, normlar ve örgütsel düzenekler olarak ideolojik üretimin ve dolaşımın maddi zeminini oluşturur (North, 2002). Öte yandan ideolojiler de kurumsal tasarımları meşrulaştırır, yeniden yorumlar ve dönüştürür; böylece toplumsal gerçeklik, kurumsallaşmış anlam kalıpları üzerinden süreklilik kazanır (Berger & Luckmann, 2023). Kurumsal boyut, ideolojilerin gündelik pratiklere yerleştiği ve ‘somutlandığı’ alandır. Bu nedenle kurum-ideoloji ilişkisi çift yönlüdür: kurumlar ideolojiyi üretir ve yayar; ideolojiler de yeni kurumlar inşa eder, mevcut kurumları dönüştürür ya da tasfiye eder.

Bu çift yönlülük, büyük siyasal kopuşlarda daha açık biçimde görünür. Tarihsel süreçte büyük ideolojik kırılmalar çoğu kez kurumsal dönüşümlerle birlikte ilerler. Örneğin mutlak monarşiden meşruti yönetime geçiş, yalnızca bir iktidar değişimi değil, egemenliğin meşruiyet kaynağına ilişkin düşüncenin de dönüşümüdür: Monarşinin ‘ilahi hak’ söylemi zayıflarken anayasal-liberal çerçeve güç kazanır. Meclis, anayasa ve seçimler gibi yeni kurumlar, bu ideolojik çerçevenin somut taşıyıcılarıdır. Benzer biçimde, 1917’de Sovyet Devrimi sonrasında Çarlık kurumları tasfiye edilmiş; tek parti yönetimi, planlı ekonomi ve kolektif mülkiyet gibi komünist ideolojiyle uyumlu kurumlar oluşturulmuştur. Anderson, devrimci hareketlerin çoğu zaman önceki devlet aygıtının idari/teknik ‘mekanliğini’ devraldığını, fakat bu mirası yeni ideolojik hedefler doğrultusunda yeniden işlevlendirdiğini vurgular (Anderson, 2020). Dolayısıyla kurumlar, süreklilik eğilimi gösterse de ideolojik yeniden yorumlama yoluyla işlev değiştirebilir.

Kurumsal yapıların ideolojiyi şekillendirmesine ilişkin etkili yaklaşımlardan biri, Louis Althusser’in ‘ideolojik devlet aygıtları’ kavramsallaştırmasıdır. Althusser’e göre iktidar, yalnızca baskı aygıtlarıyla (ordu, polis, mahkemeler vb.) değil; okul, aile, medya ve dinî kurumlar gibi ideolojik aygıtlar aracılığıyla da sürdürülür. Bu aygıtlar, egemen ideolojinin bireylere benimsetilmesini ve toplumsal rızanın yeniden üretimini sağlar (Althusser, 2002). Benzer biçimde klasik işlevselci sosyoloji, kurumların ortak değer ve inançlar üreterek toplumsal dayanışmayı mümkün kıldığını vurgular (Durkheim, 2023). Modern seküler törenlerden ulusal bayramlara, okul müfredatından medya içeriklerine kadar uzanan geniş bir yelpazede ideolojik ritüeller ve söylemler

devreye girer; bunlar, kurumsal mekanizmalar aracılığıyla bütünleşme ve meşruiyet üretme çabalarıdır.

Kurumsal yapıların ideolojiyle ilişkisini somutlamak için devlet ve hukuk kurumlarına yakından bakılabilir. Modern devlet, ulus-devlet formunda teşekkül etmiş kurumsal bir yapı olarak belirli ideolojik tercihleri kurumsallaştırır. Örneğin cumhuriyetçi-laik bir devlet modeli, seküler milliyetçilik ideolojisinin kurumsal ifadesi olarak okunabilir. Hukuk sistemi de ideolojik bir boyut taşır: liberal ideoloji, hukuku ‘yasa önünde eşitlik’ ilkesi üzerinden tarafsız bir çerçevede olarak sunar. Ancak eleştirel kuramda bu formel eşitlik söyleminin, sınıfsal güç asimetrisini görünmez kılarak meşruiyet üretebildiği vurgulanır (Althusser, 2002; Bourdieu, 2005). Biçimsel eşitlik sürse de ekonomik sermayesi yüksek aktörlerin daha nitelikli hukukî temsil edinmesi ya da karar süreçlerine daha kolay nüfuz edebilmesi fiiliyatta eşitsizlik üretir. Eğitim kurumunda da benzer bir dinamik görülür: müfredat ‘nesnel bilgi aktarımı’ iddiasıyla sunulsa da, hangi bilginin değerli sayıldığına ilişkin seçimler ideolojik tercihler içerir; eğitim sistemi bu yolla kültürel ve sınıfsal ayrımların yeniden üretimine katkıda bulunabilir (Althusser, 2002; Bourdieu & Passeron, 2015). Türkiye örneğinde tarih ders kitaplarının uzun dönemler boyunca resmî ideolojiyle uyumlu ulusal bir anlatı kurduğu, alternatif yorumların ise marjinalleştirildiği yönünde kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır (Copeaux, 2016; Parlak, 2005). Aile kurumuna ilişkin ideolojiler konusunda da toplumdan topluma değişen, kurumsallaşmış idealler mevcuttur (geleneksel patriyarkal aile ideolojisi ve modern eşitlikçi aile ideali gibi). Bu örnekler, kurumların ideolojik boyutunu ve ideolojilerin kurumsal boyutunu birlikte görünür kılar.

Bu çerçevede, kurumsal yapılar ideolojilerin hem kaynağı hem de taşıyıcısı olarak işlev görür. Toplumsal kurumlar, içinde geliştikleri tarihsel koşullardaki egemen ideolojik tercihlerle biçimlenir; kurumsal süreklilik ise bu tercihlerin kuşaklar arası aktarımını mümkün kılar. Laik bir eğitim sistemi ya da güçlü bir dinî kurum örneğinde olduğu gibi, kurumsal düzenekler belirli düşünme ve meşrulaştırma kalıplarını yeniden üretir. Buna karşılık, köklü ideolojik dönüşüm hedefleyen hareketler de devleti dönüştürmeye veya alternatif kurumlar inşa etmeye yönelir. Bu nedenle, ideolojilerin toplumsal işlevleri tartışılırken onların kurumsal düzeydeki yansımaları ve etkileri ayrıca dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmada siyasal ideolojilerin toplumsal kaynakları, sınıf, kimlik ve kurumsal yapılar ekseninde tartışıldı. Kavramsal çerçeve ve tarihsel örnekler,

ideolojilerin toplumsal bağlamdan yalıtık ‘salt fikirler’ olmadığına; toplumsal yaşamın ekonomik çıkar ilişkileri, aidiyet örüntüleri ve kurumsal düzenekleri içinde üretildiğine ve etkisini bu zeminlerde kurduğuna işaret etmektedir.

Sınıf eksen, ideolojik söylemlerin çoğu zaman belirli toplumsal kesimlerin talep, kaygı ve menfaatleriyle ilişkilendiğini; kimlik eksen ise ideolojilerin yalnızca maddi çıkarları değil, aynı zamanda anlam, aidiyet ve kolektif özdeşleşme çerçevelerini de üretirek siyasal mobilizasyonu mümkün kıldığını göstermiştir. Kurumsal boyut, ideolojilerin kalıcılığının ve kuşaklararası aktarımının, eğitim, hukuk, medya, parti örgütleri ve benzeri araçlar üzerinden gerçekleştiğini; bu nedenle ideolojik mücadelenin aynı zamanda kurumsal alanlarda yürütüldüğünü vurgular.

Bu üç eksen birlikte ele alındığında ideolojilerin toplumsal işlevleri daha berrak görünür: egemen düzenin meşrulaştırılması, muhalefet ve değişim projelerinin kurulması, kolektif eylemin örgütlenmesi ve karmaşık toplumsal gerçekliğin anlamlandırılması. İdeolojilerin, bireyler ve gruplar için ‘dünyayı okuma’ya imkân veren bilişsel bir çerçeve sunduğu vurgusu, bilgi sosyolojisi tartışmalarında da önemli bir yer tutar (Mannheim, 1979).

Türkiye deneyimi, bu çerçevenin açıklayıcılığını test etmek açısından elverişli bir örnek alanı sunar. Tek parti döneminde devlet merkezli ideolojik inşa daha çok kurumsal aygıtlar üzerinden yürütülmüş; 1946 sonrasında çok partili siyasete geçişle birlikte farklı sınıfsal ve kimlik temelli ideolojik yönelimler siyasal alanda görünürlük kazanmıştır. 1970’lerde sınıf eksenli siyaset ile etnik-dinî ayrışmaların gerilimli kesişimi belirginleşmiş; 1980’ler sonrasında neoliberal yeniden yapılanma, hem kurumsal dengeleri hem de ideolojik repertuarı yeniden biçimlendirmiştir (Bora, 2017).

Bu bölümün temel çıkarımı şudur: ideolojiler toplumu şekillendirir, ancak aynı zamanda toplum tarafından şekillendirilir. Dolayısıyla bir ideolojiyi çözümlemek, yalnızca metinlere ve programlara değil; ideolojinin beslendiği sınıfsal ilişkiler ağına, kurduğu kimlik anlatılarına ve yerleştiği kurumsal yapılara birlikte bakmayı gerektirir. Bu yönüyle ideolojiler, toplumsal yapı ile siyasal üstyapı arasında aracılık eden bir rol üstlenir (Mardin, 1992). Böyle bir çözümleme, hem mevcut düzenin nasıl meşrulaştırıldığını hem de değişim imkânlarının hangi toplumsal dayanaklarda ve hangi kurumsal kanallarda filizlendiğini anlamaya katkı sunar.

Bu çalışma, ağırlıklı olarak kavramsal bir çerçeve sunduğundan, ileride yapılacak karşılaştırmalı ve ampirik çalışmaların sınıf-kimlik-kurum etkileşimini somut vaka analizleri üzerinden ayrıntılandırması yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Althusser, L. (2002). İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları (M. Özişik & Y. Alp, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1970).
- Anderson, B. (2020). Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması (İ. Savaşır, çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eser 1983).
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2023). Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyolojisi incelemesi (V. S. Ögütte, çev.). Ankara: Atıf Yayınları. (Orijinal eser 1966).
- Bernstein, E. (1993). The Preconditions of Socialism (H. Tudor, Ed. & Trans.). Cambridge: Cambridge University Press. (Orijinal eser 1899).
- Bora, T. (2017). Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (2005). Hukukun gücü: Yasal alanın sosyolojisine doğru (S. Demir, çev.). Ankara: Kalan Yayınları. (Orijinal eser 1987).
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (2015). Yeniden üretim: Eğitim sistemine ilişkin bir teoremin ilkeleri (A. Sümer, L. Ünsaldı, & Ö. Akkaya, çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık. (Orijinal eser 1970).
- Brubaker, R. (2012). Religion and nationalism: Four approaches. Nations and Nationalism, 18(1), 2–20.
- Castells, M. (2006). Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür. İkinci cilt: Kimliğin gücü (E. Kılıç, çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chatterjee, P. (1996). Milliyetçi düşünce ve sömürge dünyası (S. Oğuz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Copeaux, E. (2016). Tarih ders kitaplarında (1931-1993): Türk tarih tezinden Türk-İslâm sentezine (A. Berktaş, çev., 3. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (İlk basım 2006).
- Durkheim, E. (2023). Toplumsal iş bölümü (Ö. Ozankaya, çev.). İstanbul: Cem Yayınevi. (Orijinal eser 1893).
- Fanon, F. (2024). Yeryüzünün lanetlileri (Ş. Süer, Çev., 5. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a ‘postsocialist’ age. New Left Review, I(212), 68–93.
- Gellner, E. (2018). Uluslar ve ulusçuluk (G. G. Özdoğan & B. Ersanlı, çev.). İstanbul: Hil Yayınları. (Orijinal eser 1983).
- Hall, S. (1998). Kültürel kimlik ve diaspora. J. Rutherford (Der.), Kimlik: Topluluk/Kimlik/Farklılık içinde (İ. Sağlamer, çev.). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Hayes, C. J. H. (2016). Nationalism: A religion (J. P. Rossi, Giriş). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. (Özgün eser 1960’ta yayımlanmıştır.)

- Heyes, C. (2021). Identity politics. E. N. Zalta (Ed.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 ed.) içinde. Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/identity-politics/>
- Hobsbawm, E. J. (2014). 1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik: Program, mit, gerçeklik (O. Akınhay, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eser 1990).
- Kakışım, C. (2016). Sınıf, Etnisite ve Kimlik: Sosyalist Paradigmanın Evrimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalyvas, S. N., & van Kersbergen, K. (2010). Christian democracy. Annual Review of Political Science, 13, 183–209.
- Karaduman, S. (2010). Modernizmden postmodernizme kimliğin yapısal dönüşümü. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 5(17), 2886–2899.
- Kedourie, E. (1993). Nationalism (4th ed.). Oxford: Blackwell. (Orijinal eser 1960).
- Kostantaras, D. (2018). Nationalism and Social Class. Studies on National Movements, (5). Erişim: <https://stateofnationalism.eu/article/nationalism-and-social-class/>
- Kymlicka, W. (2015). Çokkültürlü yurttaşlık: Azınlık haklarının liberal teorisi (A. Yılmaz, Çev., 2. basım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2009). Devlet ve Devrim (F. B. Aydar, çev.). İstanbul: Yordam Kitap. (Orijinal eser 1917).
- Lenin, V. İ. (2010). Ulusların kaderlerini tayin hakkı (M. İ. Erdost, çev.). İstanbul: Sol ve Onur Yayınları. (Orijinal eser 1914).
- Mannheim, K. (1979). Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. London: Routledge & Kegan Paul. (Orijinal eser 1936).
- Mardin, Ş. (1992). İdeoloji. İstanbul: İletişim Yayınları. (İlk basım 1976).
- Marx, K., & Engels, F. (2023). *Alman İdeolojisi* (O. Geridönmez & T. Ok, Çev.; 2. bs.). İstanbul: Kor Kitap. (Orijinal eser 1846).
- Marx, K., & Engels, F. (2018). Komünist Manifesto (T. Bora, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1848).
- Meriç, C. (2005). Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1974).
- Müller, J.-W. (2012). Anayasal yurtseverlik (A. Emre Zeybekoğlu, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Nolte, E. (1980). Faşist hareketler (H. İnal, çev.). İstanbul: Hür Yayınları. (Orijinal eser 1963).
- North, D. C. (2002). Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans (G. Çağalı Güven, çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eser 1990).

- Parlak, İ. (2005). *Kemalist ideolojide eğitim: Erken Cumhuriyet dönemi tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Paxton, R. O. (2014). *Faşizmin anatomisi* (H. Atay & H. D. Atay, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 2004).
- Rooksby, E. (2011, 15 Ağustos). What does it mean to be a 'liberal'? The Guardian. Erişim: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/aug/15/liberalism-political-economic-different-ideologies>
- Roy, O. (2020). *Siyasal İslam'ın iflası* (C. Akalın, Çev., 6. basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, A. D. (2009). *Millî Kimlik* (B. S. Şener, çev., 5. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1991).
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Y. Saner, Çev., gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 4. basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

